Research Directions ISSN: 2321-5488
Volume 01 December 2010 Issue 06

राजर्षि छ. शाहू महाराज यांनी वंचित समुहाकरिता केलेले कार्य

डॉ. राजरतन शामराव जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना:

राजर्षि शाहू महाराज हे एक समाजसुधारक आणि दूरदर्शी होते जे आपल्या लोकांच्या विकासासाठी आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांच्या उन्नतीसाठी प्रेरित होते. त्यांचा समाजातील सर्व सदस्यांमध्ये समानतेवर दृढ विश्वास होता. त्यांच्या राजवटीत, त्यांनी समानतेला चालना देण्यासाठी जातीय भेदभाव व्यवस्थेत अनेक क्रांतिकारी योजना सुरू केल्या.

समाजातील सर्व स्तरातील लोकाची प्रगती व्हावी हा त्यांबा ध्यास होता जन्मजात गुन्हेगार ठरविण्यात आलेल्या फासेपारधी कंजारभाट, कुचकोरवी, माकडवाले, डोंबारी (कोल्हाटी), रामोशी, बेरड या भटक्या विमुक्तांच्या जीवनात स्थिरता यावी, गुन्हेगारी विश्वातून त्यांना बाहेर काढून प्रगतीपथावर आणण्यासाठी राजर्षि शाहू महाराजांनी करवीर राज्यामध्ये लोकोत्तर कार्य केलेले आहे. गुन्हेगार समजल्या गेलेल्या जातीची हजेरी माफ करणे, निवाऱ्याची व्यवस्था करणे, रोजगार देणे, आरक्षणाचा लाभ देणे इ. समाज सुधारण विषयक कार्याची मांडणी प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये करण्यात आलेली आहे.

गावगाड्याच्या परीघाबाहेर काही जमाती पिढ्यानपिढया, उपजीविकेसाठी भटकत राहिल्या. आपल्या चालीरीती, रुवी परंपरानुसार त्या स्वतंत्र व तटस्थपणे जगत राहिल्या त्यांचे उपरेपणाचे दुःख अस्पृश्यतेपेक्षा ही भयानक होते. इंग्रज सरकारने १८७१ मध्ये महाराष्ट्रातील तत्कालीन ४२ भटक्या जमातीपैकी १४ भटक्या जमातींना जन्मजात गुन्हेगार ठरवून गुन्हेगार जमाती कायदा लागू केला. अशा परिस्थितीमध्ये राजर्षि शाहू महाराजांनी या गुन्हेगार ठरविण्यात आलेल्या जमातींना, माणसांत आणण्याचे अभूतपूर्व कार्य केले. त्यांच्या जीवनात स्थिरता आणण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्या विकासासाठी भरीव व लोकोत्तर कार्य केले.

१९५२ मध्ये भारत सरकारने गुन्हेगार जमाती कायदा रद्द केला. मात्र त्याच्या किती तरी पूर्वीच १९१८ मध्येच गुन्हेगार समजल्या गेलेल्या जातींची हजेरी माफ करण्याचे व त्याना माणसात आणण्याचे कार्य शाहू महाराजांनी केले.

१९८० साली पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंनी मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या उपस्थितीत सोलापूर येथील सेटलमेंटधा तारांची कुपणे समारंभपूर्वक तोडली पण त्याच्या कितीतरी पूर्वीच १९०८

पासूनच या जमातीच्या स्थित्तेसाठी, त्यांच्या रोजगारांसाठी उदरनिर्वाहासाठी शाहू महाराजानी भरीच कार्य केले. १९६१ पासून महाराष्ट्र शासनाने, भटक्या विमुक्तांच्या विकासासाठी एकत्रित ४ टक्के आरक्षण धोरण लागू केले. पण त्याच्या कितीतरी पूर्वीच १९०२ मध्ये मागासलेल्या जातीच्यासाठी नोकरीत ५० टक्के जागा राखीव देणारा क्रांतिकारक जाहिरनामा लागू केला. काही प्रमाणात स्थिर झालेल्या भटक्या विमुक्तांना ही त्याचा लाभ झाला एकंदरीत राजर्षि शाहू महाराजांनी भटक्या-विमुक्तांच्यासाठी लोकोत्तर व भरीव स्वरुपाचे कार्य केलेले आहे.

वंचित व्याख्या:

"वंचित ठेवणे" म्हणजे एखाद्या गोष्टीपासून वंचित राहणे किंवा दूर राहणे, किंवा एखाद्या गोष्टीपासून वंचित राहणे. हा शब्द एखाद्या व्यक्तीला किंवा गटाला काही आवश्यक किंवा इच्छित वस्तू, अधिकार किंवा संधी नाकारल्या जाण्याच्या स्थितीला सूचित करतो.

संशोधन पध्दती- ऐतिहासिक व वर्णनात्मक या संशोधन पध्दती वापर सदर संशोधन लेखात करण्यात आला आहे.

उद्दिष्ट:

१) राजर्षि छ. शाहू महाराज यांनी वंचित समुहाकरिता केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

करवीर संस्थानामध्ये राजर्षि शाहू महाराजांनी दीन-दलित, उपेक्षित, वंचित, मागास, भटक्या विमुक्तांसाठी लोकोत्तर कार्य केलेले आहे. लोकराजा शाहू छत्रपतींनी २६ जुलै १९०२ रोजी आपल्या संस्थानातील मागासलेल्या जातींच्यासाठी नोकरीत ५० टक्के जागा राखीव देणारा, क्रातिकारक जाहिरनामा प्रसिध्द केला व तो लागू गेला. गेला. 'मागासलेल्या वर्गाचा अर्थ ब्राम्हण परभू शेणवी, पारशी व दुसरे पुढे गेलेले वर्ण खेरीज सर्व वर्ण असा समजावा हा हुकूम पोहचल्या तारखेपासून रिकामे झालेल्या जागापैकी शेकडा पन्नास जागा मागासलेल्या लोकांस भराव्या. या क्रांतिकारक निर्णयाचा लाभ काही प्रमाणात, संस्थानात स्थिर झालेल्या भटक्या-विमुक्तांना मिळाला. भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील लोक स्थिर नसल्याने, समाज विखुरलेला असल्याने, संख्येने नगण्य असल्याने, अशिक्षित व अजागृत असल्याने या समाजामध्ये लाभार्थीचे प्रमाण इतर समाजापेक्षा अत्यल्प असल्याचे दिसते.

शाहू राजांचे लोकोत्तर असामान्य कार्य भटक्या-विमुक्तां संदर्भात पहायला मिळते. 'फासेपारधी सारख्या भटक्या आणि गुन्हेगार म्हणून बदनाम झालेल्या जमातीला त्याने आपल्या पोटाशी धरुन, फासेपारध्यांच्या नेमणुका स्वत च्या खाजगी पहाऱ्यावर प्रत्यक्ष राजवाडयात करुन त्यांच्यात आपण ही इतरांच्या सारखी हाडामासांची 'माणसे आहोत, हा दुर्दम्य आत्मविश्वास निर्माण केला.

शाहू महाराजांनी पारधी, कंजारभाट कुचकोरवी, माकडवाले, डोंबारी (कोल्हाटी) या भटक्या विमुक्त जमातींच्या स्थिरतेसाठी विकासासाठी भरीव प्रयत्न केल्याचे दिसून येतात त्यांनी 'आपल्या आभाळाएवढ्या मायेच्या छत्राखाली या गुन्हेगार जमातींना आश्रय दिला. "पारधी, कंजारभाटांना ६०० एकर जागा बक्षिस म्हणून दिली. "वडार समाजाला खाणीसाठी जागा दिली. कोरव्यांना आपल्या संस्थानात त्यांच्या कुटुंबासह आणले आणि त्यांना शिकारखान्यात नोकरीस ठेवले. गुराष्पा कोरवी या तरुण मुलग्याला पैलवान केले आणि त्यांना राजाश्रय दिला. सर्व फासेपारध्यांना आपल्या कुटुंबासह सोनतळीला हलविले त्यांना घरटी शिधा देण्याची व्यवस्था केली. समाजाने झिडकारलेल्या अनाथ, दलित अशा फासेपारध्यांचा आस्थेने व कळकळीने विचार व कृती करणारे छ. शाहू महाराज है एकमेवच होते." स्वातंत्र्यपूर्व काळात इंग्रज सरकारने १८७१ मध्ये तत्कालिन ४२ भटक्या जमातीपैकी १४ भटक्या जमातींना जन्मजात गुन्हेगार ठरवून गुन्हेगार जमाती कायदा लागू केलेला असतांना, करवीर राज्यामध्ये त्या समाजावरील जन्मजात गुन्हेगारीचा शिक्क पुसून त्यांना समाजव्यवस्थेच्या परीधामध्ये आणण्याचे महान कार्य केल्याचे दिसते राजर्षि शाहू महाराजांनी भटक्या, विमुक्त जमातीसाठीलोकदाराचे अनमोल असे कार्य केले आहे. त्या संदर्भातील कागदपत्रे अस्सल स्वरुपात शासनाच्या पुराभिलेखागार कार्यालय कोल्हापूरमध्ये उपलब्ध आहेत.

राजर्षि शाहू महाराज यांनी भटक्या विमुक्त जातीसाठी काढलेले जाहिरनामे व हुकूमनामे

१) वाडी रत्नागिरी येथील चावडी नजीक रामोशाचे अडयाची इमारत दुरुस्त करणेकरीता पत्रा वगैरे घालणेबद्दल १०८ रुपये छत्रपती शाहू महाराजांनी दि २५/०६/१९०८ रोजी मंजूर केले होते.

२) भडगांव महार व बेरड शाळेची मुदत एकवर्ष वाढविण्यास दि. २७/११/१९०९ च्या आदेशानुसार मंजूरी दिली.

३) दिवाण कि.आ.२२५ ता. ०३/०५/१९१० शाहूपुरीत फासेपारधी लोकांस तीन घरे हुजूर आज्ञेवरून तात्या बाबाजी सावंत याजकडून बाधून देण्यात आली आहेत. त्याचे खणीचे बील 5226966 मंजुर केले.

४) निकाल हुकुम सदरहू रक्कम खा. खातेचे नावे खर्च लिहून अदा करणेचे मंजूर केले आहे.

५) दिवाण इ.आ. ११६/२०/०७/१९१० फासे पारधी लोकांकडे पिकास फावडी अशी हत्यारे १८० इमारत खात्याकडील देणेबदल व ती पके खाते खर्च घालणे हु. आज्ञा झाले प्रमाणे तजवीज होत आहे. लेखी आज्ञा दिली. निकाल ता. २३/०८/१९१०

६) दि.आ.द.भाग हु. जा. १४९/२१/०९/१९१२ मौजे केर्ले पेटा करवीर येथे फासेपारधी लोकास राहण्यास झोपडया बांधून देणे बाबत व त्यास काही जमिन लागवड करुन उत्पन्न देणेबाबत हुजूरची समक्ष आज्ञा झाले प्रमाणे लोकांच्या रयताव्याच्या व इनामाच्या जमिनी गेल्या त्याचे मोबदल्याबाबत पत्रक करून पाठविले आहे त्या प्रमाणे मोबदला पुरा करावा. निकाल ता. ०५/०२/१९१२

७) निकाल हुकूम - डि.आ.द.भाग यांनी लिहिले प्रमाणे जमिनी सरकारात घेऊन पत्रकाप्रमाणे मोबदला पुरा करण्याचे मंजूर केले आहे. दाखल ता. २५/०१/१९१२.

८) दिवाण हु. जा. ४७/३१/०८/१९१२ कोटीतीर्थाच माळावर फासेपारधी लोकांना त्यांच्या तेवीस कुटुंबासझोपड्या बांधून देणे बाबत व या कामाकरीता १२०० रुपये प. वर्क्स खाते खर्च घालून रा सा तु ॥ म्यू कमेटी याजकडे विषई आज्ञा जाहले वा. रा. सा. ॥ म्यु कमेटी यांचे पत्र आले आहे. सदर पत्राप्रमाणे रक्कम १२०० तसलमात खर्च लिहून आदा करणे विषई खजानिस यास हु।। देणेत आला आहे. जाहलेली मंजूरी स्पे समजून हिशेब आगवून जमा खर्च करणेची तजवीज ठेवीत आहे. त्यास मंजूरी असावी म्हणून दिलेला निकाल ता. १६/११/१९१२

९) दिवाण इ. जा. २५०९/०७/०५/१९१३ सोनतळी येथे गवताचे रखवाली करीता फासेपारधी यास ऊसाचे पाल्याचे छपरे बांधून देणेबद्दलचे खर्चास रुपये ३६१०६३ चे स्पे. सांगसन मिळावे म्हणून (३ रु.१० आणे ३ पै.) निकाल ता. ३१/०५/१९१३

१०) गुन्हेगार समजल्या गेलेल्या चार जातींची हजेरी माफ करणारा शाहू महाराजांचा हुकुम

११) वट नंबर ५ ता. २७ जुलै १९१८ इ.

१२) इलाखे मजकूरी गुन्हेगार जातींच्या लोकांची हजेरी दररोज पोलीस पाटलाकडे होते त्यातील काही जातींची हजेरी नाफ केली असून काही काही ठिकाणी त्यांची हजेरी अद्याप घेण्यात येते. या हजेरीपासून त्या-त्या जातीच्या लोकांची फार मैरसोय होते व इनामाचे धंदे करुन पोट भरण्यास अडचण पडते, ही सर्व अडचण दूर झाली पाहिजे यासाठी हुकूम देण्यात येतो की-महार, मांग, रामोशी व बेरड या चार जातीच्या लोकांची हजेरी बंद करण्यात यावी यातील जे कोणी गुन्हयात सापडून शिक्षा झालेले असतील त्यांना मात्र या हुकूमाने हजेरीची नाफी नाही या हुकुमाचा अमल ताबडतोब करण्यात यावा. अशी श्रीमन्महाराज छत्रपती साहेब सरकार करवीर यांचे हुजूरुन आज्ञा झाली आहे. (करवीर सरकारचे गॅझेट, भाग १ ता. ०३ ऑागस्ट १९१८)

१३) रावब सरसुभे इ. करवीर हु हु. से. आ. ४४/०५/०३/१९२० फासेपारधी लोकांना खगदान, आळणवाडी, कंकणवाडी महाल, रायबाग येथे जमिनी दिल्या त्यांचे सनदेबद्दलचे कामी इनाम वंशपरंपरेने देण्याचे की कसे. ती आज्ञा व्हावी म्हणून निकाल ता. १४/०४/१९२१ हा निकाल वंशपरंपरा जात ईनाम करुन देणे.

शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी शाश्वत उपाययोजना:

राजश्री शाहू महाराजांनी शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी शाश्वत उपाययोजना केल्या. १९०२ च्या दुष्काळात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या कष्टाची जाणीव ठेवली आणि शेतीविषयक समस्या सोडवण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले. त्याच वर्षी त्यांनी " सामूहिक सिंचन धोरण " आणले. या धोरणासाठी त्यांनी सिंचन

अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली ज्यांनी त्यांच्या प्रांतातील प्रत्येक गावाची तपासणी केली आणि दुष्काळाच्या तीव्रतेनुसार गावांसाठी सिंचन निधीची व्यवस्था केली. सिंचनाच्या समस्या सोडवण्यासाठी त्यांनी १८ फेब्रुवारी १९०७ रोजी कोल्हापूर शहरात राधानगरी धरणाचे बांधकाम सुरू केले . हा प्रकल्प १९३५ मध्ये पूर्ण झाला. छत्रपती शाहूंच्या प्रजेच्या कल्याणाच्या दृष्टिकोनाचा हा धरण पुरावा आहे आणि कोल्हापूरला पाण्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण बनवले.

त्यांनी शेतकऱ्यांना सिंचन सुविधा देण्यासाठी प्रयत्न केलेच, शिवाय तांत्रिक उपकरणे खरेदी करू इच्छिणाऱ्या शेतकऱ्यांना कर्ज उपलब्ध करून दिले. शेतकऱ्यांना पीक उत्पादन वाढवण्यासाठी आधुनिक तंत्रे आणि विविध शेती पद्धती शिकवण्यासाठी त्यांनी किंग एडवर्ड कृषी संस्था देखील स्थापन केली.

त्यांनी त्यांच्या राज्यातील नागरिकांना स्वावलंबी व्यवसाय विकसित करण्यास सक्षम करणारे असंख्य प्रकल्प सुरू केले जसे की शाहू छत्रपती स्पिनिंग अँड विव्हिंग मिल, शेतकऱ्यांसाठी समर्पित बाजारपेठ आणि व्यापारात मध्यस्थांचा सहभाग दूर करण्यासाठी शेतकऱ्यांसाठी सहकारी संस्था. त्यांनी नेहमीच त्यांच्या विषयासाठी वाढ आणि विकासाचे वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

राजश्री शाहू महाराज हे सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांच्या उन्नती आणि उन्नतीचे ध्येय आणि दूरदृष्टी असलेले एक दृढ इच्छाशक्ती असलेले पुरुष होते. त्यांनी आपले जीवन या उद्दिष्टासाठी समर्पित केले आणि त्यासाठी अथक परिश्रम केले.

जातीभेदाची व्यवस्था आणि खालच्या जातींचे शोषण रद्द

त्यांनी जातीभेदाची व्यवस्था आणि खालच्या जातींचे शोषण रद्द करण्यासाठी पहिली ज्ञात आरक्षण व्यवस्था सुरू केली.

– राजर्षी शाहू महाराज यांनी १५ एप्रिल १९२० रोजी कौशल्य समारंभात उदगारी मराठा निवास, नाशिक येथे मत व्यक्त केले की, "मी सर्व समाजाच्या नेत्यांना हे निदर्शनास आणून देऊ इच्छितो की जातीभेद तोडणे इष्ट आहे, अर्थातच, जात ठेवणे हे पाप आहे, हे देशभक्तीच्या मार्गातील अडथळा आहे , ही जाणीव लक्षात ठेवून यावर मात करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत . म्हणूनच, जातीवादात वाढ, जातीव्यवस्थेची तीव्रता यामुळे अशा परिषदांवर परिणाम होऊ नये हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. क्षेत्र". त्यांच्या अथक प्रयत्नांमागील हेतू म्हणजे जात आणि धर्माची पर्वा न करता समाजातील सर्व सदस्यांना शिक्षण उपलब्ध करून देणे. ते समाजातील सर्व सदस्यांमध्ये समानतेचे कट्टर पुरस्कर्ते होते.

तत्कालीन परिस्थितीमध्ये जातिव्यवस्थेची शिकार झालेल्या अनेक जमाती त्या काळात चोऱ्या, दरोडे अशा चुकीच्या मार्गांचा अवलंब करत होत्या. सनातनी वर्णव्यवस्थेने त्यांना उपेक्षित ठेवून शिक्षण, सत्ता व संपत्तीचा अधिकार नाकारला, त्यामुळे त्यांचे जीवन नैराश्यमय झाले. त्याचाच परिणाम म्हणून त्यांनी चोऱ्या, दरोड्यांचा मार्ग अवलंबला. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारने या जमातीवर गुन्हेगारीचा शिक्का मारला.

त्यांना रोज गावकामगाराकडे हजेरी लावावी लागत असे. शाहू राजांना या लोकांविषयी कणव होती. कारण ते खऱ्या अर्थाने वंचितांचे राजे होते. त्यामुळे शाहूंनी हजेरी पद्धत बंद केली. या जाती जमातींच्या लोकांना एकत्रित करून गुन्हेगारीपासून त्यांना परावृत्त केले. त्यांना संस्थानात नोकऱ्या दिल्या. त्यांच्यातून पहारेकरी, रखवालदार, रथाचे सारथी निर्माण केले. त्यांना घरे बांधून दिली. वणवण भटकणाऱ्या लोकांच्या राहण्याची सोय झाली. पोटापाण्याची सोय झाली. त्यामुळे गुन्हेगार म्हणून शिक्का बसलेल्या लोकांना माणूस म्हणून समाजात सन्मानाने वावरता येऊ लागले.

गुन्हेगारांना शासन करणारा सत्ताधीश सर्वत्र पहायला मिळेल. मात्र त्यांना प्रेमाने, मायेने आपलेसे करून समाजात सामाजिक दर्जा देणारा व त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण करणारा राजा विरळाच. वेदोक्त मंत्र म्हणण्याच्या अधिकारावरून झालेला वेदोक्त संघर्ष राजर्षी शाहूंच्याच काळात झाला. हे महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनातील वादळच होते. या प्रकरणामुळे सत्यशोधक चळवळ आणखी प्रेरित झाली. बहुजन, अस्पृश्य समाजाचा सर्वांगीण विकास साधण्याचे कार्य करताना त्यांनी एका अर्थाने महात्मा फुले यांचीच परंपरा पुढे चालवली. त्यांनी सत्यशोधक चळवळीला प्रत्यक्ष सहकार्य केले. कोल्हापूर संस्थानांमध्ये सत्यशोधक चळवळीचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचे ही महत्त्वाची जबाबदारी राजर्षी शाहू महाराजांनी पार पडली त्यांच्या नेतृत्वाखालीच संपूर्ण कोल्हापूर संस्थानांमध्ये सत्यशोधक चळवळ उभी राहिली आणि ती नेटाने पुढे नेण्याची कामगिरी देखील पार पाडली गेली. पुढे या चळवळीचा प्रसार आणि प्रचार करण्याची महत्त्वाची जबाबदारी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी पार पाडली यासाठी त्यांनी शिक्षणातून बहुजन समाजाचा सर्वांगीण विकास हे सूत्र अंगिकारले. दलित पीडित उपेक्षित समाजाला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला यामागे खरी प्रेरणा ही राजर्षी शाहू, महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची होते. बाबासाहेब आंबेडकरांना माणगावच्या परिषदेमध्ये "दलितांचा नेता" व "भारतीय अग्रणी नेता" म्हणून घोषित केले. यापुढील काळामध्ये बाबासाहेबांनी दलित उपेक्षित समाजाचे नेतृत्व करावं असे आवाहनही महाराजांनी केले. शाहू यांनी सर्व उपेक्षित समाजातील व अस्पृश्य वर्गातील लोकांना आपल्या संस्थानामध्ये आरक्षणाद्वारे नोकऱ्या देण्याचा प्रयत्न केला यादृष्टीने संपूर्ण भारतामध्ये आरक्षणाचे जनक म्हणून त्यांचा गौरव केला जातो. सामाजिक न्यायाची भूमिका घेऊन शाहूराजांनी सामाजिक समतेसाठी प्रयत्न केले.

समारोप:

राजर्षी छ. शाहू महाराज यांनी समाजातील उपेक्षित, वंचित आणि दुर्लक्षित अशा समुहाचा विकास करण्यावर अधिक भर दिलेला दिसतो. तसेच बहुजन समाजामध्ये त्यांच्याविषयी आत्मीयता होती. महाराजांनी घेतलेले निर्णय दुरोगामी परिणाम करणारे आणि समाजात क्रांतिकारी बदल घडवून आणणारे होते. याचाच परिणाम म्हणजे राजर्षी छ. शाहू महाराज यांनी समाजातील वंचित, दलित समुहाचा सर्वांगीण

विकास घडवा यासाठी त्यांना काम दिले एवढेच नाही तर त्याठिकाणी त्यांना कोणताही त्रास होणार नाही याची तजवीज केलेली दिसते. त्यांनी अर्थ + सामाजिक दर्जा यांची सांगड घालून वंचित लोकांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहाला जोडण्याचे काम केले आहे.

संदर्भ:

१) पवार जयसिंगराव (संपा) राजर्षि शाहू स्मारक ग्रंथ, लेख क 27, पृ.503.
२) भोसले व्यंकप्पा, राजर्षि शाहू महाराज आणि भटके-विमुक्त, भटके-विमुक्त विचारमंच प्रकाशन, कोल्हापूर.
३) जाधव रमेश, राजर्षि शाहू गौरव ग्रंथ", महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय मुंबई.
४) पवार जयसिंगराव (संपा), राजर्षि शाहू छत्रपती जाहीरनामे व हुकूमनामे पृ 103.
५) https://aissms.org/rajarshri-shahu-maharaj-a-visionary-and-social-reformist/